

De Ampersand

Periodiek van de Genkse Vereniging van Boekbinders
Secretariaat: Churchillaan NL 6226 CT Maastricht
E-mail: heijnenw@live.nl
Website vereniging: www.ampersand-boekbinders.be

Nummer 18

December 2015

Inhoudsopgave

Over boekrestauratie	1
Reacties tentoonstelling miniatuurboeken Roermond	9
Verslag excursie Provinciale Bibliotheek Limburg	11
Presentatie 'Buidelboek' in Meermanno	13
Prijswinnaar Elizabeth Soutar Bookbinding Competition	17

Redactioneel

Deze uitgave begint met een zeer lezenswaardig artikel over boekrestauratie van Jan van Alphen. Verder volgen verslagen over ons bezoek aan de Provinciale Bibliotheek Limburg in Hasselt (Guy Rutten), van de presentatie van het door Harrie Knoors geschreven 'Buidelboek', en kunnen jullie een prijswinnend boek ingebonden door Anneke Linssen bewonderen. Kopij voor de volgende Ampersand graag voor 15 juni 2016. Noteer alvast de datum voor onze jaarvergadering: 24 februari 2014 en denk aan de contributie!
Via deze weg wil ik jullie namens het bestuur een gelukkig nieuw jaar wensen.

Wim Heijnen

Over boekrestauratie door Jan van Alphen

Boekrestauratie is een breed begrip. Het strekt zich uit van de werkzaamheden die in een professioneel restauratie-atelier kunnen worden uitgevoerd, tot wat ik kan met boeken die door de tand des tijds zijn aangetast. En die uitersten verschillen nogal wat van elkaar!

Beperkingen

Dat komt natuurlijk allereerst door de vele beperkingen die ik ter zake heb, in vergelijking met de professionele boekrestaurateur. Weliswaar heb ik twaalf jaar geleden de boekbindersopleiding in Genk en de daaropvolgende specialisatie Boekrestauratie afgesloten met het diploma, maar ik beschik noch over de inzichten, kennis en vaardigheden, noch over de apparatuur en materialen die de beroepsrestaurateur heeft. Ik heb wel een werkplaats, maar geen vriesdrooginstallatie. Ook maatschappelijk is mijn uitgangspunt totaal verschillend van dat van de

professional: ik hoef met mijn werk de kost niet te verdienen. Ik krijg in mijn werk te maken met veel simpeler vragen dan hij. Ik ben meer bezig met het opknappen van boeken en boekjes dan met boekrestauratie.

In dit artikel vertel ik eerst iets over professionele boekrestauratie en daarna wat over mijn eigen werkzaamheden. Duidelijk zal worden dat ik geen echte restaurateur ben, maar ook, hoop ik, dat ik aan het werken met boeken veel plezier beleef.

Professionele boekrestauratie

Boeken zijn kwetsbaar en veranderen in en door de tijd. Het papier en de andere materialen die bij het maken van het boek zijn gebruikt, ondergaan verouderingsprocessen, er is slijtage door gebruik en er zijn meer negatieve invloeden. Zo kunnen klimatologische omstandigheden bijdragen aan het verval, blootstelling aan te veel licht, te hoge vochtigheidsgraad van de omgeving of luchtvervuiling. Daarnaast kunnen plantaardige organismen als zwammen en schimmels het boek aantasten, of ongedierte als bacteriën, insecten of knaagdieren. En natuurlijk kunnen boeken ook getroffen worden door rampen zoals de overstromingen in Florence in 1996 of de vuurwerkramp in Enschede in het jaar 2000. Ook het gebruik van inferieure of verkeerde materialen bij de totstandkoming van een boek zijn van invloed op het (tempo van) het verouderingsproces dat boeken ondergaan: het sterk verzurende houtpulp papier van tussen 1830 en 1950, inktvraat, verkeerde lijmsorten, de makkelijk roestende nietjes die bij bindingen in mechanische boekbinderijen in het begin van de 20e eeuw werden gebruikt.

Boeken die verloren dreigen te gaan door achteruitgang kunnen gerestaureerd worden. En dat kost geld. De waarde van een boek is relatief

en daarmee ook de kosten die een bezitter kan of wil maken om het boek een nieuwe toekomst te geven. Ik heb voor heel wat burensprookjesboeken die nog van hun ouders kwamen, gerepareerd of herbonden. Zulke boeken hebben louter emotionele waarde en die is moeilijk in geld uit te drukken. Maar er zijn ook unieke handschriften met miniaturen, waarvoor aan de makers destijds al meer werd betaald dan wat toen een huis kostte. Er zijn gedrukte boeken die kostbaar zijn

vanwege hun herkomst, hun zeldzaamheid, hun binding, hun inhoud. Boeken kunnen hun belang ontlenen aan de verzameling

waarvan ze deel uitmaken. Een boek kan nationaal erfgoed zijn, zoals bijzondere exemplaren in de KB of boeken uit de Jezuiten-collectie in de bibliotheek van de UM. Duidelijk is dat de vraag naar restauratie van een boek een heel verschillende achtergrond kan hebben en daaruit vloeit weer voort dat vanwege de kosten de ene restauratie makkelijker tot stand zal komen dan de andere.

Boekrestauratie als nieuw vak

Boekrestauratie zoals dat tegenwoordig wordt opgevat, is een tamelijk nieuw vak. Vroeger bestond restauratie van boeken voornamelijk uit (her)bindwerk. Pas de laatste dertig jaar is er veel technisch onderzoek gedaan naar de chemische processen die zich in gebruikte boekmaterialen voltrekken onder invloed van lucht, licht, vocht en andere belagers van het boek. Op basis van die wetenschap is het moderne restauratievak verder ontwikkeld.

Een boekrestaurateur is een duizendpoot. Hij is niet alleen vakman-boekbinder maar ook iemand die alle materialen kent die bij het maken van boeken worden gebruikt: perkament, papier, leer, hout, linnen, koper, lijmsorten. Hij heeft weet van de afbraakprocessen die die materialen kunnen ondergaan en hij heeft kennis van de mogelijkheden om die processen te keren. En natuurlijk heeft hij inzicht in de kunsthistorische ontwikkelingen rond het boek om te weten wat hij in handen heeft, wat hij kan tegenkomen en wat het te restaureren object eist.

Maar er is meer. De ethiek van de moderne boekrestauratie (wat kan wel, wat niet, hoe?) heeft als kernuitgangspunt dat de restaurateur met eerbied voor het verleden het boek conserveert en consolideert. Deze laatste twee begrippen zijn essentieel in het

tegenwoordige boekrestauratiebedrijf. Een bevriende boekrestaurateur vertelde me dat hij de laatste jaren zowel voor particulieren als voor universitaire bibliotheken in binnen- en buitenland bijna uitsluitend dozen op maat maakt van zuurvrij en (bijna) onbrandbaar kartonbord en nauwelijks nog reparaties: veel meer conservering dan herstel. Sinds universiteitsbibliotheek hun naslagwerken hebben gedigitaliseerd worden ze nauwelijks nog uitgeleend en dat vertraagt natuurlijk ook het verval.

Reversibele restauratie

Bij eventueel herstel moet de restauratie altijd reversibel zijn, ze moet kunnen worden teruggedraaid en dat brengt verplichtingen ten aanzien van de te gebruiken materialen mee. Bij professionele restauratie is ook verslaglegging een vereiste. Het hele proces moet worden vastgelegd in foto's en beschrijvingen, beginnend met een analyse van het object en een nauwkeurige beschrijving van de uitgangssituatie, tot een gedetailleerd verslag van de werkzaamheden en alle gebruikte materialen. Alle aangetroffen historisch materiaal wordt bewaard, zoals bijvoorbeeld de perkamentstroken die in vroege bindingen ter versteviging van de rug gebruikt werden. Maar ook ander oud bindmateriaal en soms zelfs stof en vuil wordt tegenwoordig bewaard en vaak samen met het gerestaureerde object in een passende doos geconserveerd.

Een lang en veilig leven voor een boek kan natuurlijk ook bewerkstelligd worden door wat men wel eens "passieve restauratie" noemt: zeer kostbare boeken zoals bv. het Evangeliarum uit Maaseik worden bewaard achter slot en grendel, in

een kluis, op een temperatuur van 18 graden en bij een luchtvochtigheid van 52, en komen maar eens in de vijf jaar naar buiten.

Amateur-restaurateur

Na mijn pensionering in 1997 heb ik in Genk bij Edgar Claes en Jan Camps de boekbindersopleiding gevolgd en aansluitend de specialisatie boekrestauratie. Dat is een gouden greep geweest; ik heb aan het werken met boeken de afgelopen jaren veel tijd besteed en enorm veel vreugde beleefd. Als oud-leraar Nederlands had ik een aantal emblemataboeken uit de 17e eeuw en een veel grotere verzameling Reynaert de vos en als je in dat verband boekenmarkten en -beurzen afstruint om iets van je gading te zoeken, zijn vaak alleen boeken waar wat aan mankeert betaalbaar. Er zijn veel uren in gaan zitten, maar mijn Reynaertverzameling verkeert nu in een zodanige toestand dat ie weer honderd jaar mee kan.

Als amateur-restaurateur word ik geconfronteerd met mijn tekorten in vakkennis en vaardigheden en met mijn beperkte hulpmiddelen. Ik heb een aardige werkplaats, persen, een snijmachine en een slagschaar, een kniehevelpersje om titels te drukken en aan overig materiaal ongeveer alles wat een boekbinder nodig heeft. Veel van mijn werk bestaat uit gewoon boekbinden en uit herstel- en herbindwerk. Ik ben een restaurateur van de 19e eeuw. Ik heb enkele Statenbijbels herbonden en een nieuwe rug gegeven; ik heb sloten gezaagd en bevestigd. Ik heb een aantal 16e en 17e eeuwse boeken van een nieuwe perkamenten band voorzien. Ik kan scheuren herstellen, papier wassen en aanvezelen (volgens de methode Anny van Dooren die destijds daarover een voortreffelijke handleiding op papier zette!),

maar ontzuren en vriesdrogen laat ik graag over aan professionals. Met eerbied voor het object dat ik onderhanden heb probeer ik het een langer of nieuw leven te geven.

Zoals gezegd: mijn restauratiewerk doe ik uitsluitend voor mijn plezier. Ik hoef er mijn brood niet mee te verdienen en een hobby mag iets kosten. Maar na de noodzakelijke aanschaf van basis-apparatuur tijdens en vlak na mijn opleiding, heeft het werken met boeken mij nadien niet veel van ons huishoudgeld gekost, omdat ik als ik van mensen van buiten een opdracht aanneem, ik altijd toch minstens de gebruikte materialen in rekening breng: mijn boekbindpotje is nog nooit helemaal leeg geweest. In mijn vrienden- en kennissenkring is de beloning meestal een fles wijn.

Een aantal jaren heb ik voor een antiquariaat in Amsterdam boeken gerestaureerd en/of herbonden of opgeknapt, met de afspraak dat ik de kosten van mijn materialen zou noteren en hij mijn gewerkte uren á raison van 4 euro per uur zou vergoeden, het totaal door hem te betalen in boeken uit zijn winkel. Ik ben er acuut mee gestopt toen hij aan de rechtmatigheid van mijn gewerkte uren begon te twijfelen, al noteerde ik zeker niet alle bestede tijd. Al meer dan vijftien jaar heb ik een vaste opdrachtgever, een verzamelaar van (boeken met/over) karikaturen, die over zijn onderwerp ook publiceert en tentoonstellingen inricht. Hij heeft een enorme collectie en koopt regelmatig in binnen- en buitenland. Hij komt een keer of vier, vijf per jaar met een stapeltje boeken en daar ben ik dan weer even mee bezig.

Ik vind het werk en de contacten die je erdoor krijgt zo plezierig dat ik met een redelijke onkostenvergoeding tevreden ben. Als ik genoeg binnenkrijg om regelmatig papier en andere materialen te kunnen kopen, ben ik dik tevreden.

Waarde van restauraties

Tijdens mijn opleiding, vijftien jaar geleden, kreeg ik de eerste druk van een Duits kookboek in mijn bezit, het bekende "Nürnbergisches Kochbuch" uit 1691. Er ontbraken enkele bladzijden, de (vroegere perkamenten) band was verdwenen, twee prenten waren eruit gescheurd, van de eerste twintig bladzijden waren de marges flink beschadigd, bladzijden waren gevlekt. In het jaar 2000 schatte een Duits veilinghuis het ongerestaureerde boek op een waarde van 1500 DM.

In het kader van mijn specialisatie restaureerde ik het boek in 2002. Ik haalde alles uit elkaar, de bladzijden werden gewassen, beschadigde pagina's aangevezeld, van ontbrekende pagina's en prenten verkreeg ik via de Stadtbibliothek van Neurenberg

goede kopieën, die ik hier op 17e eeuws papier liet afdrukken en in de katernen aanbracht. Het geheel kreeg een fraaie perkamenten band. Al zeg ik het zelf: het werd een pronkstuk in mijn boekenkast. Vorig jaar nam ik het boek mee naar een Duitse taxateur. Hij schatte de veilingwaarde in gerestaureerde toestand op ca. 800 euro. Een compleet goed exemplaar, zonder restauraties, zou ongeveer 3 á 4000 euro kunnen opbrengen.

In de handelsboekenwereld levert het al dan niet gerestaureerd zijn van een boek, nauwelijks prijsverschil op, vertelde de taxateur van het veilinghuis. Professionele restauratie vindt bij boeken eigenlijk alleen plaats in opdracht van (vermogende) particulieren die hun bezit willen koesteren (emotionele waarde) of in opdracht van gesubsidieerde instellingen en dan gaat het om het veiligstellen van cultureel erfgoed. En dat soort werk laat ik graag over aan de professionals. Met bovengeschetste rolverdeling ben ik heel gelukkig. En ik hoop het vak nog jaren op mijn manier te kunnen uitoefenen.

Reacties op tentoonstelling miniatuurboeken Roermond

Reacties uit het gastenboek bij de expositie miniatuurboekjes en buidelboeken in de Stadsbibliotheek "Bibliorura" te Roermond gedurende de maand september 2015. De boekjes waren ingebonden door leden van onze vereniging.

- Altijd onder de indruk als het om boekbinden gaat! Chapeau. Naam niet leesbaar
- Ik vond het héél indrukwekkend! N.N.
- Leuk en schattig. Naam niet leesbaar
- Je zou meteen een verzameling willen beginnen. Ik heb alleen 1 miniatuurtje met zilverbeslag. Ez
- Wie het kleine niet eert... Monnikenwerk en een lesje in nederigheid voor moderne boekproducenten. Naam niet leesbaar (en passant)
- Klein maar fijn, zowel de boekjes als omvang van de expositie (méér!). Marco Jeurissen
- Allemaal even mooi! Geweldig. Adri en Mariette van Bruggen
- Wat een bijzondere tentoonstelling en wat een "monnikenwerk"! Vakmanschap is meesterschap! Gerda van Gijzel
- Echt mooi gemaakt. Een hele grote pluim. Sini en Harry van Kessel Roermond
- Harrie dit ziet er mooi uit. Een mooie presentatie van de vereniging. Wouter en Annie van Bruggen
- Een alleraardigste belezen mini expositie. Marianne Wulms-Hoven
- Wat "gepriegel" voort kan brengen! Klein maar fijn. Riet Gerritsen
- Prachtige kleine expositie ! Marianne de Werd
- Harrie, een leuke verzameling. Annemarie
- Wat een leuke verrassing. Annemiek
- Grote bewondering voor dit prachtige ambacht. Geweldig !! Mariet en Piet van Galen
- Heel mooie tentoonstelling. Originele bindingen. Zeer verrijnd. Je blijft er naar kijken. Henk en Ida van Bortelen Alphen a/d Rijn

Miniatuurboek
Mathieu Hendriks

- Hier zie je hoe aantrekkelijk perfectie kan zijn, prachtig! Kitty Sliepen
- Mooie expositie! Gerda Perriëns
- Onggaaans queen. Ariana Grandé
- Mooie tentoonstelling er valt nog veel te leren. Hennie Prins
- Interessant. Ton Bosma
- C. van Deventer / N. Martens / C. Vervuurt-Smeets
- Allemaal juweeltjes! Ine Frencken
- Klein, maar wel leuk. N.N.
- Een leuk idee om zo'n tentoonstelling in te richten. Noeste arbeid loont. Naam niet leesbaar

Excursie Provinciale Bibliotheek Limburg, een verslag

door Guy Rutten

Verslag over het bezoek van de Genkse vereniging van Boekbinders aan de Provinciale Bibliotheek Limburg te Hasselt en in het bijzonder aan de collectie Erfgoedboeken, op 28 oktober 2015.

Reeds in het jaarbegin 2015 heb ik contact genomen, na goedkeuring door de leden ervan, met de Provinciale Bibliotheek Limburg en in het bijzonder met de heer Karel Verhelst, beheerder van de collectie Boekenerfgoed.

Op 28 oktober 2015 om 10.20 stapten we, een twintigtal leden en partners, de foyer van de bibliotheek binnen, waar we verwelkomd werden door de heer Karel Verhelst.

In een leslokaal kregen we een algemeen overzicht van de verschillende afdelingen van de bibliotheek, terwijl we een kop koffie dronken. Daarna werden we in de bibliotheek rondgeleid totdat we bij de collectie erfgoedboeken belandden op de tweede verdieping. Het hele lokaal werd en wordt klimatologisch op peil gehouden met een constante temperatuur van 19 graden en een vochtigheidsgraad van 52.

Een tafel lag vol oude boekbanden, in leder gebonden Franse boekbanden, soms met blinddruk.

Over twee topstukken, behorend tot het Vlaamse topstukkenpatrimonium, kregen we uitgebreid uitleg.

Vooreerst ging het over een graduale, komende uit de abdij Sint-Trudo van Sint-Truiden. Een graduale is een muziekboek met misgezangen, meestal groot en dik met grote notenbalken en dito noten. Zo een gezangenboek lag open op een grote lessenaar en daarrond stonden de zangers(essen), die dus allemaal, ook vanop een afstand, de noten konden lezen.

Dit graduale is versierd, verlucht met miniaturen en gehistorieerde taferelen in de initialen en dan ook nog veel randversieringen. De titelpagina is extra met bladgoud versierd. Een topstuk.

Een tweede topstuk is de aflatenbrief (14de eeuw) komende van de abdij van Herkenrode, gelegen in Kuringen bij Hasselt. De abdij is nu een cultuurcentrum van de Vlaamse gemeenschap. Wat mogelijk was van de overgebleven en vervallen gebouwen werd gerestaureerd. De abdij was een grote cisterciënzerinnenabdij, die tijdens Franse overheersing in 1797 opgeheven werd, waarna de gebouwen en de inboedel openbaar verkocht werden.

Het document, in perkament, bestaat uit drie delen: Een bovenband met gekleurde figuren, gezet in kleine tafereeltjes, een groot middendeel met de geschreven tekst in het Latijn opgesteld en een veertiental zegels, hangende met perkamenten stroken aan het geheel. Het geheel is nog in perfecte toestand. Ook opnieuw een waar pronkstuk.

Beide topstukken worden in de beste omstandigheden bewaard. De heer Karel Verhelst gaf over deze topstukken en over de hele bibliotheek boeiende uitleg.

Na een lekkere en gezellige lunch keerden we terug rond 14.20 naar de bibliotheek om er een geleid bezoek te krijgen, ook weer door de heer Karel Verhelst begeleid, aan de tentoonstelling "Napoleon". Hier genoten we van een magistrale geschiedenisles over het leven, werk, oorlogen en de neergang van Napoleon. Ook kregen we nog een brochure waarin met beeld en tekst de hele tentoonstelling is weergegeven.

Samen met het zien en de uitleg over erfgoedtopstukken was dit een tweede hoogtepunt van ons bezoek aan de bibliotheek.

Als dank vanwege de Genkse vereniging van Boekbinders voor de ontvangst in en uitleg over de hele Provinciale bibliotheek, werd een biografie over leven en

werk van de Genkse kunstschilder Emiel van Dooren, overhandigd aan de heer Karel Verhelst.

Rond 15.30 was het officiële gedeelte van ons bezoek aan de bibliotheek voorbij. Bij het drinken van een biertje keuvelden sommige leden nog wat na.

Dit bezoek behoort tot een van de hoogtepunten in het nog korte bestaan van de Genkse vereniging van Boekbinders.

De erfgoedcollectie van de Vlaamse Gemeenschap is te raadplegen op www.flandrica.be

Buidelboek

Boekpresentatie in Meermanno door Argusvlinder

Vandaag was ik te gast bij Museum Meermanno bij de boekpresentatie van het boek met de titel 'Buidelboek'.

Het boek is geschreven door Harrie Knoors die er ook zelf al het onderzoek voor heeft gedaan. Hij heeft gezocht naar afbeeldingen van buidelboeken in de kunst aanwezig in Limburg. De nadruk ligt dan vooral op kerkelijke kunst: houtsnijwerk, schilderijen, beeldhouwwerk, ramen enz.

De afbeeldingen die hij gevonden heeft, zijn door hem beschreven en in het boek in beeld gebracht.

In het Nederlandse erfgoedbezit is een zo'n buidelboek aanwezig. Dat is in de collectie van Meermanno. Dat is bijzonder want er bestaan wereldwijd nog maar een kleine vijftienvintig buidelboeken.

Het buidelboek is een bindwijze waarbij het boek zo

wordt ingebonden dat een soort buidel ontstaat die aan een riem gehangen kan worden en zonder van de riem genomen te worden, kan worden gelezen. Het boek bevindt zich dan in de buidel die meestal van leer is.

Het was een typische binding voor bijvoorbeeld kloosterlingen. In het geval van het buidelboek van Meermanno gaat het om een Gebetbuch, gemaakt in Neurenberg door de drukker met de noodnaam 'Drukker van de Rochus-legende', circa 1484. De bijeenkomst was georganiseerd door Atelier De Ganzenweide / uitgeverij Rob Koch.

Zie ook:

<https://argusvlinder.wordpress.com/2015/09/18/harrie-knoors-buidelboek/>

Inleiding boekpresentatie door Harrie Knoors, auteur 'Buidelboek'

Dit is een voorbeeld van een buidelboek gemaakt door Harrie Knoors. Hier een knop in plaats van ring, beugel of knoop.

Boven: Gebetbuch, Neurenberg, Drukker van de Rochus legende, ca 1484

Onder: Meermanno versie van het buidelboek

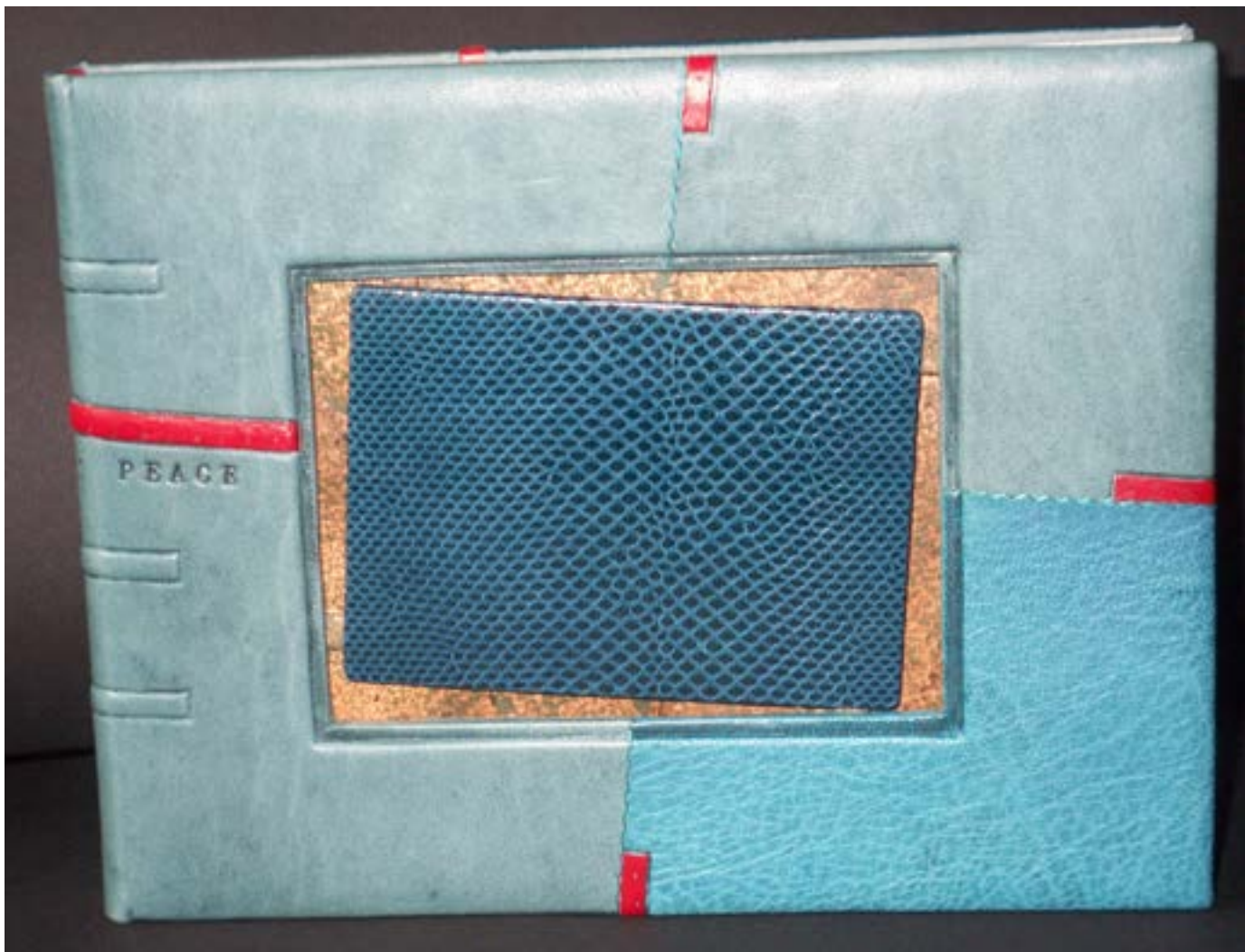

Drie buidelboeken met in het midden het boek met de knop.

Harrie Knoors signeert een exemplaar van het ' Buidelboek' . Nu nog inbinden!

Proficiat Anneke!

Prijswinnaar voor de beste creatieve binding 2015, National Library of Scotland, Elizabeth Soutar Bookbinding Competition

“ Pieces for Peace”

Boek met gedichten die geschreven zijn tijdens de Eerste wereldoorlog. Uitgegeven in 2014 toen het begin van deze oorlog 100 jaar geleden was. Veel van de auteurs uit dit boek gaven hun leven voor een betere wereld en 100 jaar later lijkt vrede verder weg dan ooit.

Het ontwerp gaat uit van een kruis dat licht gekanteld is. De vlakken die hierdoor ontstaan zijn bekleed met verschillende kleuren geitenleer en waterslang, op de raaklijnen liggen accenten in rood palingleer en groen metaaldraad. In de platten is een rechthoekige uitsparing gemaakt die gevuld is met een kleinere rechthoek. Door de openingen zijn de schutbladen van koperfolie nog zichtbaar. De kapitaalbandjes zijn van rood leer. De titel loopt door van het achterplat naar het voorplat. De band is genaaid over opliggende touwen en heeft een valse rug. Het boek wordt bewaard in een doos met deksel. Gebonden in 2014 door A. Linssen.

Uit het juryrapport

Thank you for taking part in the Elizabeth Soutar Bookbinding Awards at the National Library of Scotland. It is with great delight that I can announce that you are the winner of the Best Creative Binding Overall Category and the prize of £1200.

The judges were delighted by the freshness of the approach in your binding and were impressed by the creative use of materials.